

De poëzie van Ida Gerhardt. Bevrijding uit zwaarmoedigheid.

door André Roes

Ekklesia Amsterdam / 30 april 2017

Begin 19e eeuw woonde in de Poolse stad Lublin rabbi Jakob Jitzchak, die 'de Ziener' werd genoemd. Het verhaal gaat dat hij het licht van God kon zien, maar ook een bijzonder oog bezat voor het kwaad en het boze in de wereld. Toen hij al dat boze en al dat leed niet meer kon uithouden, bedekte hij zeven jaren lang zijn ogen met een doek, die hij alleen afdeed bij het gebed en het lezen van de schrift. Talloze mensen bezochten rabbi Jitzchak. Ze smeekten hem om raad, om een wonder, een bevrijdend woord. De armen vroegen om brood, de zieken om genezing, de onvruchtbaren om kinderen. Er waren er ook die zwaarmoedig waren, onvervuld, vertwijfeld. Om die bevrijding uit zwaarmoedigheid gaat het vandaag. Als de mensen bij mij vandaan gaan, zegt rabbi Jitzchak, dan zijn ze opgelucht en kan de vreugde éven triomferen over de droefheid. De vreugde triomfeert maar 'éven' over de droefheid. De droefheid komt terug. Droefheid, zwaarmoedigheid, lijden, is in onze cultuur iets ongemakkelijks, iets storends, dat je zo snel mogelijk, liefst voorgoed, wilt 'wegmaken', niet wilt binnenlaten.

De dichter Ida Gerhardt worstelde een leven lang met de zwaarmoedigheid, met de pijn van miskennis, door haar omgeving, door haar moeder, met wie het begonnen was. Geboren in een onderwijsgezin, in Gorinchem (1905), groeit het uiterst gevoelige kind (welk kind is dat niet!) op in een gezin met weinig affecties. Mijn vader was er wel, maar hij was een man van weinig woorden. Bij ons thuis werd niet gepraat. Ida komt in de plaats van een zoontje dat vier jaar daarvoor geboren was en maar één dag had geleefd. Ze was een 'vervangkind' dat door de moeder niet met haar eigen naam werd aangesproken. Ik werd 'zus' genoemd, 'je had er niet moeten zijn', beet de moeder haar eens toe. Zo wordt voor Ida de moeder de tegenstander, het overleden broertje de rivaal. Het rust, dicht zij in 1961, 'onder de sneeuw witte bloemen', tussen 'wuiwend gras'. Het is 'uit de schoot geboren/ waaruit ik zelf ben ontstaan.' De schoot van haar moeder. Maar met die moeder komt het niet meer goed. Ida doorloopt het gymnasium in Rotterdam, wordt verliefd op haar leraar klassieke talen, de dichter Leopold, bij wie ze zich voor het eerst gekend en begrepen voelt. Maar haar liefde beantwoordt hij niet. Zijn vroege dood in 1925 grijpt haar hevig aan. In 1940 roept ze hem in het gedicht terug, over de dood heen: 'als nadert een ontmoeten/ in deze sneeuwen laan,-/ ik zie het spoor der voeten / waar wij tezamen gaan.

Pas haar studie klassieke talen, in Leiden en Utrecht, bevrijdt haar tijdelijk van de tirannie van haar moeder, de verwijten. Een kind is 'een muis in het nauw/ als de machtigen samenspannen', schrijft ze later. Maar ik wist 'toen ik ging, met mijn kraag opgezet/ wist ik: ik zal ze verslaan.' In de crisisjaren vindt ze met moeite een baan, in Groningen, later in Kampen en Bilthoven. Ze promoveert, en groeit in haar rol als lerares: 'dit is mijn land. Ik zal niet meer verkassen: / Dr I.G.M. Gerhardt, oude talen // Het is mijn prachtige, mijn hondse baan.' In 1934 overlijdt haar moeder, lange tijd opgenomen in een psychiatrische inrichting. In 1936 schrijft Ida haar eerste gedichten. In 1980 ontvangt zij, eindelijk, de staatsprijs voor letterkunde. Na haar pensioen (1963) was ze Hebreeuws gaan studeren, en vertaalt ze de psalmen. In 1997 overlijdt ze, hoogbejaard. Bevrijding uit zwaarmoedigheid, uit kwellende herinneringen. 'Alles wat ik heb gedaan', zegt Ida in een interview, 'is geweest om te bevrijden'! Lesgeven is bevrijden, dichten is bevrijden van wat er al is, maar nog slaapt in steen. Het is zoeken naar een bevrijdend woord. Je hebt geduld nodig. Wacht op mij, zegt ze ergens, jij die al aan de andere kant bent, bevrijd, jij die al zwevende bent met je voet, wacht op mij, 'mij die mijn ketenen slepen moet.' Daar gaat het bij ons mensen zo dikwijls om: hoe moet ik leven, hoe blijf of word ik mijzelf, hoe kom ik vrij van mijn belagers, zoals de psalm zegt. Hoe word ik vrij van mijn zorgen, angsten, mijn demonen, mijn onzekerheden, van mijn vader en moeder, van wie ooit mijn geliefden waren, hoe word ik vrij van mijn oorlog, mijn verleden? Ik had 'een harde

jeugd, die ziel en ribben treft', schrijft Ida. De herinnering aan haar moeder laat niet los: 'Ik heb dit donkere boek geschreven, / want God heeft het mij opgelegd./ Geen uur ben ik alleen gebleven / dat het mij nièt werd aangezegd.' De 'gruwelen van mijn kinderjaren' achtervolgen haar in dromen, de gestorven, tirannieke moeder blijft haar aankijken met het 'schrikkelijke verwijt.' Het gaat maar door. 'Kan mijn bestaan zich nooit van uw bestaan bevrijden?' Zij staat aan haar moeders graf: 'Hier rust met stof gevuld de mond, / zij, die mij heeft gedragen; / zij, die mij naar het leven stond / in al mijn levensdagen, / nu is zij in mij opgestaan / - ik kan haar niet verslaan.-'

Herinneringen als een donkere schaduw, als een klauw in je nek. Maar je kunt niet leven met die donkere schaduw alléén, met dat woedende zwart. In het werk van Ida Gerhardt komen verbazend veel de woorden 'wit' en 'licht' voor, óók in de gedichten over haar moeder. Wit en licht als een contrapunt, noot tegen noot. Zij loopt met haar moeder bij Schiedam, die 'zwarte brandersstad', over de uiterwaarden, bij het donkere water, maar ze ziet de witte lammeren. Ik was bang, ik voelde dat u mij naar het donkere water trok, maar ze ziet de witte lammeren. Ik huilde angstig. Maar dan! 'Wit liep gij op de dijk: ik hangende aan uw rok. / Moeder en kind: vijanden en bondgenoten beide.' Ik kan haar niet verslaan, 'ik zie u aan', ik ben een deel van u, je kunt je verleden niet elimineren, weg dringen, weg praten, weg drinken, weg schelden, weg lachen. Dat kunnen we niet. Franz Kafka, die een slechte relatie met zijn vader had, zei eens dat de echt bestendige kracht ligt in het verdragen. In verdragen komt iets van bevrijding los, aan het licht. In het gedicht 'De voorouders' klinkt dat door. 'Hun liefde en hun veten/ gaan niet meer in mij om. / Er bleef alleen het teken: brandmerk en adeldom. / Als een fossiel in zwarte lei. / Zij slapen. Eeuwen diep in mij.' Het verleden, zo zegt het gedicht, is er, en is er ook weer niet. Met de wonden uit het verleden omgaan, is een levenskunst. Je moet ze zo ver open houden dat je ze kunt verzorgen, om ze daarna te laten dichtgaan. Wat je zeker niet moet doen is je wonden, in dwangmatig zelfbeklag, wijd openhouden en ze telkens opnieuw aan anderen laten zien. Dan gaan ze zéker niet dicht. En: er is soms iets van buiten jou nodig om je van die donkere, die zwaarte, die zwaarmoedigheid te bevrijden, een licht van buiten, van een ander, van iets anders. Je kunt je niet aan je eigen haren omhoogtrekken.

Over dat licht van de andere kant, van gene zijde, gaan veel gedichten van Ida. Dat kunnen de 'witte lammeren' zijn op de uiterwaarden, maar ook een plotseling bevrijdend inzicht als zij haar moeder in de psychiatrische inrichting opzoekt, het witte gesticht. Ineens beseft ze dat haar moeder ooit zelf was miskend, getiranniseerd. Dat was de 'zwarte mantel' die zij droeg. U hebt 'dit leven zwaar gedragen', weet ze nu opeens, 'wij zijn verwant.' 'Uw harde hand herken ik in mijn hand, onwrikbaar om de schrijfstift heengeslagen.' Aan het einde van het gedicht bevrijdt ze haar moeder alsnog, en zichzelf, in één beweging: 'met uw zwarte mantel aan/ door de witte sneeuw gegaan:/ aan het einde van de laan/ ligt het wit gesticht.' Je kunt dus niets veranderen aan wat er eens was, je kunt je moeder niet vergeten, achter je laten, en ook niet bezwerend terugroepen, door 'zeven maal om de aarde te gaan', om 'die éne te groeten', 'zeven maal over de zeeën te gaan-/ zeven maal om met zijn tweeën te staan.' Zwart en licht, nacht en dag, raken elkaar aan in een gedicht over het graf van haar moeder: 'Gij ging in bittere opstand heen. / - De vlinders spelen om uw steen./ Versteend uw afgewend gelaat. / - Zie hoe de treurroos opengaat.' Hoe licht je het ook kunt maken, in zo'n gedicht, er blijft altijd iets van zwaarte, van schuld, smartelijke herinnering, door geen vlinderlichtheid opgeheven.

Bevrijding in dit leven is nooit genoeg, altijd aangelengd met verdriet. Ook daar gaat het in de gedichten van Ida Gerhardt over. We leven in een geschonden wereld, op zoek naar een ster, naar een 'lichtend teken', naar een 'zingen in de nacht', zo staat het er in het gedicht 'Kerstnacht.' 'Het sneeuwt op uw geschonden aarde', de sneeuw dekt de vragen toe die wij 'ongestild bewaarden.' Wij zijn hier op deze aarde niet veilig, en onbeschermd tegen 'harde tegenkrachten', zo staat het elders. Bezie de kinderen niet te klein, zegt de lerares klassieke talen, ze moeten véél verdragen,

'eenzaamheid, angsten, groeienspijn / en, onverhoeds, de slagen.' Aan kinderen wordt heel veel áángedaan, zo heet het in 'De weerlozen.' Bij kinderen begint het, in hun 'ongerepte staat', de dichter moet hen 'eren', bij zich dragen, bevrijden, bevrijden 'uit mensenhanden.' Maar niet alleen kinderen! Ik moet de wereld bevrijden, herscheppen, nieuw maken, van het donkere ontdoen. Zo wordt zelfs haar moeder 'lieflijk van ogen en van mond', en ziet zij mij 'zacht en ernstig aan/ wier kind, wier blijdschap ik mocht zijn,/ nieuw en van donkerte ontdaan.' Bij de pont, varend over de rivier, roept zij haar vader terug in het gedicht, 'hoe heb ik hem tekortgedaan.' Elders heet het: 'Ik kan niet vinden waar gij zijt, / noch waar ik zelf ben in mijn pijn.' Pas jaren later, als zij in de bergen wandelt, een rouwstoet tegenkomt en de dragers even uitrusten, pas dan is er iets van geruststelling en verzoening. Zij verkeert heel even met haar gestorven vader, "luisterend met al mijn zinnen hoorde ik/ mijn vader fluisteren: 'het is goed met mij'." Járen later weet ze dat pas. Dingen kunnen heel lang duren. Eerbiedig en geduldig wachten zijn sleutelwoorden in het werk van I. Gerhardt. Ik ben een tuinman, zegt ze, en niets meer, 'ik buig mij neer, ik richt mij op,/ ik klem de schoffel en de schop.' Zaad in donkere aarde, het zaad 'dat ligt te slapen', laat het stil zijn 'in zijn waarde', 'zaad in donkere aarde./ En het zal groen ontwaken.' Verstaan wij zulke regels nog in onze cultuur van haast, waar alles direct móét, waar wij willen afdwingen? Dingen kunnen als je lang wacht, opnieuw, groen ontwaken.

Denk nou niet dat alles bij Ida Gerhardt overschaduwd wordt door zwaarmoedigheid. Er is steeds licht, opening naar het licht. Over God schrijft ze niet zoveel, over de God met wie ik levenslang streed, bij wie ik schuil in de 'oase van de avond, thans bij U.' Haar spreken over God is altijd discreet, nooit luid, heel 'indirect', want God is ver én dichtbij; nu ik oud geworden ben, zegt ze, draag ik 'een eerst vermoeden van uw majesteit.' God is mysterie, wonder, geheim, waar je in ontzag, in vrees voor stilstaat. In het paasevangelie van Marcus is er schrik, vrees, ontsteltenis bij het graf van Jezus. Het Johannesevangelie laat deze woorden weg. In de stilte en het opgaande licht van de morgen, is er alleen nog maar ontmoeting, herkenning, intimiteit, door het noemen van elkaars naam, Maria en Rabboeni, Meester. Meer niet. Opstanding heeft niets te maken met (theologisch) spektakel, het vindt in stilte, in de aanbreekende dag plaats, en wordt door anderen nauwelijks opgemerkt. En vooral: analyseer zo'n tekst niet kapot. Blijf op eerbiedige afstand staan, anders vernietig je het mysterie, het geheim ervan.

Een prachtig gedicht van Ida Gerhardt getuigt van die eerbied, als ze 's morgens bij een weiland loopt. 'Ik zag een kalfje bij de moeder drinken', half slapend, in de aanbreekende dag, 'wazig in nevelen, nog haast verborgen./ Over het witte gras heen kwam de morgen./ Bevreesd waadde ik weg van wat ik zag.' Het gewone wordt hier ongewoon, geheiligd zeggen de joden, het dagelijkse wordt ópgetild. De dichteres vouwt en schikt de was, het linnen. Gewoner kan het niet. God treedt dan 'achter mij. De glans van uw genade glijdt over werk en hand, en zoekt het wachtend ik.' Bijna nog mooier staat het er in het gedicht 'Zondagmorgen', dat gaat over bevrijding, over het doorbreken van het licht, soms volkomen onverwacht, onverdiend, gratis, op een zondagmorgen. 'Het licht begint te wandelen door het huis/ en raakt de dingen aan. Wij eten/ ons vroege brood gedoopt in zon. / Je hebt het witte kleed gespreid en grassen in een glas gezet./ Dit is de dag waarop de arbeid rust. / De handpalm is geopend naar het licht.' Er is licht, achter en na het donker, er is bevrijding en verlossing mogelijk uit zwaarmoedigheid. De handpalm is geopend naar het licht. Natuurlijk, zo weten we, kan het donker, voor je het weet, weer terugkomen. De hand kan dichtgaan, tot een harde, gesloten vuist worden. Bevrijding, verlichting, ommekeer is niet iets definitiefs, om veilig te stellen, zoals je ook nooit God in de zak kunt steken. Ik ga mijn wegen 'in nevel en mist', zegt Ida Gerhardt. Elders zegt ze, en dat zegt ze óók, is er 'een opengaan van vergezichten.' Uiteindelijk zal alles worden verzoend, zal strijd en rumoer verdwenen zijn, en zal alles licht worden en met de witste en zuiverste sneeuw worden bedekt. Dat is de 'boodschap' van haar werk.

Zo lees ik zelf de psalm (139), 'de duisternis is gelijk licht.' Het duister zal mij niet opslokken, de nacht zal oplichten als de dag. Sterk als de dood is de liefde, zegt het Hooglied, geen rivier spoelt haar weg. Ik geef het laatste woord aan Ida Gerhardt, over de ouderdom, die 'eindelijke verheldering van ogen voordat het donker van de nacht gaat vallen.'

Het is een opengaan van vergezichten,
een bijna van gehavendheid genezen;
een aan de rand der tijdeloosheid wezen.
Of in de avond gij de zee ziet lichten.

Het is, allengs, een onomstotelijk weten
dat gij vernieuwd zult wezen en herschapen
wanneer men van u schrijven zal: 'ontslapen',
Wanneer uw naam op aarde is vergeten.